

Dorpsakkers in de Baronie¹

door

CHRIST BUIKS

Inleiding

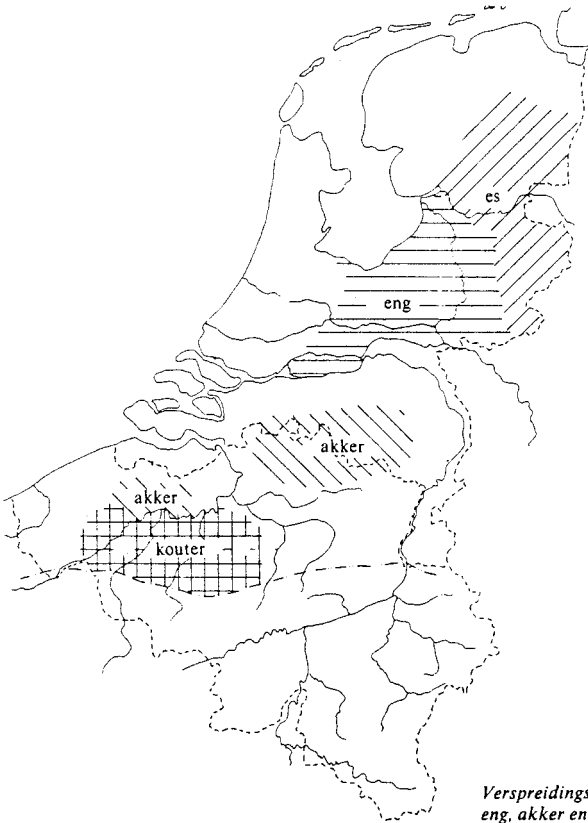
De namen eng, enk en es zijn bij iedereen wel bekend. Hoe werden deze bouwlandcomplexen in het gebied ten zuiden van de grote rivieren echter genoemd? In Noord-Brabant kende men hiervoor de naam Akker ('acker'), vaak voorafgegaan door een bijvoeglijke bepaling omtrent de ligging: de Houtse Akker, de Duitsdijkse Akker, de Hoogbraakse Akker, enz. Over de Brabantse 'dorpsakkers' zoals men ze het beste kan aanduiden, is nog maar zeer weinig gepubliceerd.² Zeer waarschijnlijk waren de dorpsakkers de oudst in cultuur gebrachte gronden van een nederzetting. En dus ook de beste (althans in de tijd van vestiging): niet te nat, niet te droog, goed van vruchtbaarheid.

In het onderstaande zullen diverse aspecten van de dorpsakkers onder de loupe genomen worden. Hoe was de indeling ervan, stonden er boerderijen in, hoe waren de namen van de percelen die er in lagen en hoe groot waren deze? Lag er bij elk gehucht een 'dorpsakker' en hoe was de vorm van de percelen? Het onderzoek naar deze materie heeft in onderstaand artikel vooral een naamkundig karakter. Gedurende circa 25 jaar zijn uit archieven vele tienduizenden namen verzameld: een deel daarvan heeft betrekking op percelen in de dorpsakkers. De namen zijn verdeeld in diverse categorieën.

Welke nederzettingen hadden een dorpsakker?

Een eerste voorwaarde voor het ontstaan van een nederzetting lijkt te zijn de aanwezigheid van een aantal hectaren redelijk vruchtbare grond, waarop de benodigde landbouwgewassen, meest granen, geteeld kunnen worden. Bij het zich vestigen van kolonisten in een bepaald gebied had men uiteraard de keuze uit allerlei typen grond en leefmilieu's: bos op hoge gronden, moerasbos, parklandschap, heide, zandverstuivingen, moeras en dergelijke.

Aan de hand van de aanwezige loofboomsoorten kan een geoefend oog zien of de bodem waarop deze voorkomen redelijk vruchtbaar is: linde, es en iep duiden op betere grond dan eik en berk. Met de bijl (vanaf de IJzertijd) kon men dikke bomen vellen. Met stenen bijlen kan men dunne bomen omhakken en grotere 'ringen', waardoor ze na verloop van tijd afsterven. Na een poos drogen kunnen ze dan verbrand worden. Bij het terugdringen van het bos spelen koeien, schapen en paarden

Verspreidingskaartje van es, eng, akker en kouter.

1. Verspreiding van de verschillende benamingen voor bouwland. Algemene Geschiedenis van Nederland, deel I, 153.

mogelijk nog een belangrijker rol dan de bijl. Het vee eet vrijwel alle jonge spruiten op, zodat er geen vernieuwing van het bos plaats kan vinden. De schors van de bomen wordt in tijden van voedselschaarste (winter) afgeknagd, bomen sterven en kunnen verbrand worden. Het effect van een kudde geiten, paarden of koeien op bossen kan men tegenwoordig zien in allerlei natuureservaten. Er ontstaat een soort parklandschap, met op verschillende plaatsen dode bomen. Alleen waar doornstruiken het grazen van het vee beperken kunnen jonge bomen opgroeien. Na verloop van tijd overwoekeren ze de doornige struiken waartussen ze groot zijn geworden en kunnen ze tot volwassen grootte uitgroeien. In laaggelegen streken waar in de winter de bomen onder water komen te staan, kunnen alleen enkele soorten overleven: wilg, els en populier. Hier ontstaat dan een moerasbos. Als de inundatie te lang duurt gaan ook die dood.

Het ontstaan van dorpsakkers, de oudste cultuurgronden, moeten we waarschijnlijk denken in een halfopen parklandschap, waar door het wild en het vee al veel struiken en bomen zijn verdwenen, een gedegeneerd bos dus. Bij de aanleg van de akkers had men aanvankelijk ruimte genoeg: er ontstonden blokvormige per-

celen. De eerste akkertjes waren waarschijnlijk aan de zeer kleine kant: enkele tientallen meters in het vierkant. Het lijkt er immers op dat de lopenzaad, een alom in de late middeleeuwen in de Baronie nog gebruikte oppervlaktemaat, teruggaat op de prehistorische raatakkers. Een lopenzaad heeft in sommige plaatsen van de Baronie (Oosterhout, Dongen en Gilze) een oppervlak van 0,16 hectare, dat is 40 x 40 meter, ook de maat van de in de IJzertijd aangelegde Celtic fields in oostelijk Noord-Brabant.³

Denken we rondom een dergelijk 'Celtic Field' een wal en droge sloot (hool) van zeg ruim een roede ofwel ongeveer zes meter breed, dan wordt het oppervlak van perceel en wal 46 x 46 meter ofwel ongeveer gelijk aan 0,21 ha en dat is de oppervlakte van een lopenzaad in de rest van de Baronie.

Het aantal nederzettingen dat men in de Baronie meent waar te nemen is afhankelijk van de definitie van nederzetting. Er zijn 'splitters' die bijna elke alleenstaande boerderij al een nederzetting willen noemen, en 'lumpers', die pas van een nederzetting spreken als er een behoorlijk aantal boerderijen bijeen staat. In de loop der eeuwen verdwenen er wel eens nederzettingen, maar ontstonden er ook nieuwe. Voor Princenhage is een overzicht opgesteld van de door diverse onderzoekers als nederzettingen genoteerde namen. Het aantal onderscheiden nederzettingen bedroeg in Princenhage maximaal 33 en minimaal 21.⁴ Eenduidigheid is er dus niet. De keuze van nederzettingen in onderstaande tabel is dan ook enigszins willekeurig. Een voorbeeld:

De nederzetting Gilze-centrum, meestal aangeduid met Kerkhof, werd al in de late middeleeuwen verdeeld in kleinere eenheden: Oosteinde, Westeinde, Reeseinde, Zuideinde en Hofstad. Deze indeling zou een functie kunnen hebben gehad voor de belastingheffing, maar dat lijkt toch niet erg waarschijnlijk, daar we in de latere verpondingsboeken alleen Kerkhof als geheel aantreffen. Een dorp was een nederzetting met een bepaalde centrumfunctie (middenstand, handel)⁵ en een eigen financieel beheer.

Er is gekeken welke nederzettingen een dorpsakker bezaten en wel aan de hand van de vermelding van een dergelijke 'acker' in de archieven, teruggaande tot de veertiende eeuw. In sommige dorpen hoort men honderden malen van percelen die in de dorpsakker liggen, in andere bijna nooit. Opgemerkt moet worden dat lang niet alle percelen die in een dorpsakker liggen zijn genoteerd: dit werd veelal alleen gedaan bij percelen die zelf een naam hadden en dat is een kleine minderheid van het totaal aantal percelen. Daar dorpsakkers ook bij de meeste gehuchten voor blijken te komen zou het misschien beter zijn om te spreken van gehuchtsakker, maar dat ligt niet zo gemakkelijk in de mond als dorpsakker. Ook Breda had zijn dorpsakker, die lag in het gebied de Molengracht op Teterings gebied: deze akker heette de Acker te Breda.⁶

Hieronder een overzicht van het aantal malen dat een bepaalde dorpsakker in de bronnen vermeld wordt. Dit overzicht is slechts indicatief. Lang niet alle vermeldingen van dorpsackers, die bij speurwerk in de archieven voorkwamen zijn genoteerd. Dat hing bijvoorbeeld van de zeldzaamheid van de betreffende vermelding af (als men al twintig keer een vermelding Houtse Acker is tegengekomen, zal men die niet zo gauw nog een keer noteren als een 'nieuwe, zeldzame' dorpsakker zoals die van Vrachelen).

Tabel 1: Aantal vermeldingen van dorpsakkers uit archiefmateriaal per gehucht

ALPHEN		BAARLE- NASSAU		CHAAM		GINNEKEN	
Boshoven	7	Bedaf	3	Dassemis	55	Bavel	174
Dorp	73	Boshoven	65	Dorp	1	Ginneken	24
Druitsdijk	82	Castelre	49	Ginderdoor	-	Bolberg	2
Goede Tijd	3	Dorp	59	Heikant	-	Eikberg	7
Hondseind	-	Eikelenbos	-	Houtgoor	2	Galder	48
Kwalburg	66	Heesboom	28	Legge	-	Grazen	-
Looneind	-	Heikant	-	Meisberg	-	Heusdenhout	59
Oosterwijk	64	Hoogbraak	28	Snijderschaam	3	Kouwelaar	2
Ter Over	12	Loveren	60			Lijndonk	49
Vijfhuizen	25	Nijhoven	48			Notsel	7
		Oordeel	-			Overakker	12
		Reth	20			Strijbeek	2
		Reuth	19			Tervoort	10
		Schalluinen	2			Ulvenhout	17
		Tommel	3				
		Ulekolen	8				
		Veldbraak	-				
Totaal	398	Totaal	294	Totaal	61	Totaal	404
GILZE		OOSTERHOUT		PRINCENHAGE		RIJSBERGEN	
Bolberg	-	Ter Aalst	10	Bagven	1	Dorp	4
Haansberg	-	Dorst	27	Beek	19	Hazeldonk	19
Hulten	41	Horst	-	Boeimeer	-	Kaarschot	6
Kerkhof	233	Hout, den	84	Burgst	-	Oekel	11
Molenschot	6	Leysen	-	Buurstede	-	Tichelt	20
Nerhoven	13	Middelwijk	29	Dorp	65		
Rijen	3	Oosteind	1	Effen	71		
Verhoven	19	Seters	1	Eindhoven	-		
Vossenberg	-	Steehoven	-	Emer	52		
		Steenoven	-	Gageldonk	-		
		Stuivenzand	-	Heuvel	-		
		Vrachelen	12	Hout, het	3		
				Lies	13		
				Overa	23		
				Overveld	-		
				Rith	-		
				Varent	22		
				Vuchtschoot	2		
				Westrik	1		
Totaal	315	Totaal	164	Totaal	192	Totaal	60

ETTEN	ZUNDERT		TERHEIJDEN		TETERINGEN	
Dorp 6	Achtmaal 45		Dorp -		Molengracht 5	
	Dorp 90		Hartel 7			
	Klein Zundert 129		Schimmer 7			
	Maarbergen -		Vlasselt -			
	Popendonk -		Wagenberg -			
	Tereik -		Zonzeel -			
	Waaienberg 2					
	Wernhout 45					
	Wildert 7					
Totaal 6	Totaal 318		Totaal 14		Totaal 5	

Eerst iets over de cijfers in bovenstaande tabel. Een vergelijking van de aantallen zou pas goed opgaan als we voor alle dorpen van de Baronie over even veel en even oud archiefmateriaal zouden beschikken en dit ook voor elk dorp even intensief doorzocht zouden hebben. Aan geen van deze voorwaarden is voldaan. Van de dorpen Etten, Sprundel, Dongen en Roosendaal is vrijwel niets of althans weinig archiefmateriaal onderzocht. Deze vier plaatsen ontbreken - op Etten na - dan ook in deze tabel. Van sommige plaatsen is toevalligerwijs meer oud archiefmateriaal voorhanden dan van andere, zoals het begin van de serie schepenprotocollen laat zien: voor Breda en een serie dorpen aanvangend in 1499, terwijl die van Oosterhout al in 1442 beginnen. Voor sommige plaatsen zijn ook oudere cijsboeken beschikbaar dan voor andere (Oosterhout 1422 en 1435, Gilze 1456, andere plaatsen vaak 1544 of 1634). Hoe ouder de bronnen hoe meer vermeldingen van dorpsakkers.

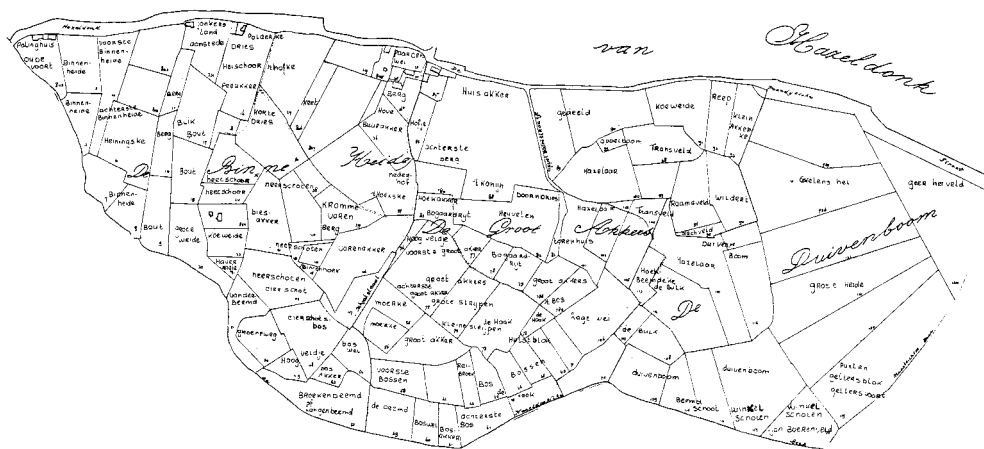
Ook is het wel eens moeilijk om een 'acker' te koppelen aan één bepaalde nederzetting: zo ligt de zeer uitgestrekte Steenacker onder Princenhage in de buurt van Prinsenbeek, Hambroek, Gageldonk, de Emer, Westrik, Varent en Burgst. Waarschijnlijk diende deze akker als bouwlandareaal voor boeren uit al deze nederzettingen. Andere zeer grote dorpsakkers vinden we op Den Hout en bij Bavel.

Toch zijn er uit de tabel wel enkele interessante conclusies mogelijk. Jonge nederzettingen zoals het vaak voorkomende Heikant hebben geen 'dorpsakker'.

Bijzonder hoog scoren in de tabel nederzettingen als Gilze-dorp, Klein Zundert, Effen, Alphen-dorp, Kwalburg, Druitsdijk, Oosterwijk, Loveren, Boshoven (onder Baarle), Castelre, Dassemis, Den Hout, Heusdenhout, Bavel, Galder, Lijndonk.

Als we een correlatie mogen veronderstellen tussen het aanwezig zijn van talrijke vermeldingen van de dorpsakker en de ouderdom van een nederzetting scoren bovengenoemde nederzettingen hoog.

Sommige 'Einzelhöfe' hebben vaak een zeer grote akker, die meestal de Grote Akker genoemd wordt. Dit zou men als een mini-dorpsakker kunnen beschouwen. (Burgst, Daasdonk, ook diverse abdijhoeven etc.)

2. Een deel van de dorpsakker van Hazeldonk onder Rijsbergen. De percelen zijn onregelmatig van vorm, met opmerkelijke hoeken, kromme zijden enz. De kaart is gebaseerd op het minuteplan van 1832. Chr. Buiks en J. Buiks-Hendrickx, *Veldnamen in Rijsbergen Deel 4* (1988)

Landgebruik in de dorpsakker

Zoals het woord akker al aangeeft waren de meeste percelen in de dorpsakker als bouwland in gebruik. Maar het land lag ook wel eens braak. Hierbij moeten we voor wat de akkers in de Baronie betreft vooral denken aan de zogenaamde groene braak, dat wil zeggen dat een akker een paar jaren niet bezaaid werd, maar bleef liggen en spontaan begroeid raakte met allerlei onkruid en grassen. Het vee kreeg dan gelegenheid om op deze ‘dries’ te grazen, al dan niet getuierd. Van zwarte braak en de daarmee samenhangende driejaarlijkse wisselbouw horen we in de Baronie zeer weinig. Die was hier waarschijnlijk al vroeg verdwenen.

Soms was voor de dorpsakker de naam ‘gemeyn acker’ in gebruik. Dit zou kunnen wijzen op gemeenschappelijk gebruik of gemeenschappelijk bezit. Zeer waarschijnlijk het eerste. Bij het gehucht Kersel onder Galder bevond zich in 1598 een ‘gemeyn weyde genaemt de Keessels Acker’.⁷ Dit was blijkbaar een (voormalige?) dorpsakker (lag op huidig Belgisch grondgebied). Na de oogst konden de boeren hun vee op de stoppels laten grazen. Waarschijnlijk gebeurde dit aanvankelijk zo dat elke boer zijn vee overal kon laten lopen, dus ook op andermans percelen, net zoals dat gebruikelijk was in de ‘broeken’. In de keuren van Gilze uit 1440 wordt echter al bepaald dat de schapen, die vanaf 1 oktober op de stoppels in de dorpsakker mochten lopen, alleen mochten grazen op de percelen van de eigenaar.⁸ Vanaf half maart of eind maart moesten de toegangen tot de dorpsakkers in de Kempen worden afgesloten en kon er geen vee meer weiden.⁹ Het niet sluiten van de veken of het niet onderhouden van de wal en heg, grenzend aan iemands eigendom, was strafbaar.

Uit het gegevensbestand van de percelen in de dorpsakker, kunnen we nagaan op welke manier de stukken grond gebruikt werden (voor zover dat vermeld werd, vaak staat er alleen maar 'erve' en dat kan betekenen bouwland, weide, bos of heide).

Gebruik van de percelen in de dorpsakker:

Land	1524
Weide	54
Land en weide	29
Bos	3

In de dorpsakker lagen weinig wegen: de grond was er te vruchtbaar om er wegen aan te leggen. Men reed vaak over een aangrenzende akker. In de dorpsakker kwamen hoge en lage delen voor. Soms lagen er beemden en moeren in, maar ook wel stuifgevoelige gronden. De individuele percelen werden waarschijnlijk als dat nodig was geëgaliseerd.

De dorpsakkers in de Baronie zijn soms op de kaarten uit de negentiende eeuw nog te herkennen als 'open fields': open akkergebieden zonder heggen of wallen. Zo te Baarle, Alphen, Den Hout, Dorst, Klein Zundert, Gilze¹⁰ en Princenhage.¹¹ In het oosten van de provincie zijn open fields frequenter aanwezig.

Of de dorpsakkers pas vanaf de late middeleeuwen met potstalmest werden opgehoogd of dat dit proces reeds veel eerder werd toegepast, is nog niet duidelijk. Bij Dunum, in Oost-Friesland, werd het begin van de plaggenbemesting gedateerd op het midden van de tiende eeuw.¹² Potstallen waren in elk geval reeds in de Romeinse tijd bekend te Oosterhout¹³ en in het oosten van de provincie Noord-Brabant.¹⁴ Een andere aanwijzing geven gebruikssporen op vuurstenen sikkels: deze lijken al in de prehistorie gebruikt te zijn voor het snijden van plaggen.¹⁵ Bij de ophoging van de dorpsakkers zal men mogelijk het eerst gebruik hebben gemaakt van de vlaggen uit de beekdalen. Zo vond men in de Posteles bij Oud-Ootmarsum in de onderste laag van het profiel veel zoetwater-diatomeeën (kiezelalgen), die wijzen op het steken van plaggen uit het door de Dinkel overstroomde gebied in de nabijheid.¹⁶ Hoe snel de ophoging van de enkeerdlaag in de esgronden heeft plaats gevonden blijft nog steeds een vraag, die pas te beantwoorden is als men ongeveer weet wanneer de plaggenbemesting van deze gronden is begonnen. De gissingen lopen uiteen van een paar eeuwen v. Chr. tot 1300/1400.¹⁷ De laag teelaarde op sommige akkers dicht bij de boerderij (die het zwaarst bemest werden) was in de Baronie wel eens meer dan een meter.

In de tabellen opgesteld bij de invoering van het kadaster, begin negentiende eeuw (1820/32), werden de bouwlanden in elke gemeente in vijf klassen ingedeeld. Hierbij werd tevens de dikte van de laag 'groeiaarde' aangegeven. De gronden van de eerste klasse lagen voor een groot deel in de dorpsakkers. Te Zundert was de dikte van deze 'licht donkerbruine zandgrond' vier tot vijf dm.¹⁸ In Oosterhout werd deze 'vruchtbare zwarte zandgroeiaarde van ligte bewerking die op een doorzeigende, bruingele of witte zandlaag rustte' eveneens op vier of vijf dm geschat¹⁹, terwijl

Sroote oft Ghemeyne Wzaembesien.

3. Bramen groeiden in vrijwel elke heg. Als doornig gewas hadden ze ook een functie bij de veekering. A. Schierbeek, Bloemlezing uit het Cruydtboek van Rembert Dodoens (Den Haag, 1941)144.

in Princenhage de eerste klasse een laag enkeerd van 50 cm bezat.²⁰ In Alphen was deze laag echter slechts drie dm diep.²¹ In Gilze was de laag teelaarde 4 dm dik.²²

Op de bodemkaart zijn de dorpsakkers zeer duidelijk te herkennen: het zijn de oude enkeerdgronden.²³ Ze worden in de bodemkunde aangeduid als middelhoge oude bouwlanden in sterk lemig fijn zand. Het soort bodem waar deze akkers liggen wordt wel aangeduid als moderpodzolen of bruine bosgronden.²⁴ Deze gronden bevinden zich meestal op de flanken van de dalen langs de beekjes/rivieren.

Namen van dorpsakkers

Het geslacht van het woord Acker, volgens het middelnederlands woordenboek²⁵ alleen mannelijk, is in de bronnen toch ook vaak onzijdig. Men komt honderden malen tegen : een stuck lands gelegen int Acker. Het woord akker heeft een onduidelijke etymologie en wordt wel in verband met 'omheind veld' gebracht.²⁶

Voor de dorpsakker is de normale benaming 'akker te X' of met de gehuchtsnaam als bijvoeglijk naamwoord: de Vrachelse Acker, de Houtse Ackers, de Varentse Acker enz. Daarnaast zijn er akkercomplexen die een geheel andere naam dragen. Sommige zijn genoemd naar de ligging of bezitters: Kerkakker te Princenhage, sWildenakker te Dassemis onder Chaam, Kerkhovense Acker te Gilze en Alphen (naar Kerkhof=het centrum van die dorpen). De naam Hondsteertakker te Achtmaal is gevormd uit Hofstede, dus genoemd naar de plaats waar ooit een belangrijke boerderij stond.

Onder Kwalburg ontstond uit datzelfde hofstad de naam Hofstadense Akker. De dorpsakker bij Nijhoven onder Baarle heette naar de patroon van de kapel aldaar St.Salvatorisakker. Bij Schalluinen, eveneens onder Baarle komt een enkele maal de Nieuwamolense Akker voor. Onder Oosterhout en Gilze worden de dorpsakkers ook wel aangeduid met Schijf, in Oosterhout nog onderverdeeld in Grote en Kleine Schijf.

De Steenakker onder Princenhage, een zeer uitgestrekt akkercomplex, is waarschijnlijk genoemd naar de aldaar door de middeleeuwse boeren aangetroffen resten van Romeinse bouwwerken.²⁷ De Banakker bij Etten is mogelijk genoemd naar de afsluitingen binnen die akker (vgl. banmade>beemd, afzonderlijk omsloten percelen hooiland.) en als zodanig een uitzondering op het open karakter van een dorpsakker.

Benoeming naar oppervlaktematen

De oudste maten voor akkers zijn de lopenzaad en de veertelzaad. Een lopenzaad is in de plaatsen Dongen, Oosterhout en Gilze, zoals boven reeds vermeld, ongeveer 0,16 ha en in de overige dorpen van de Baronie 0,22 ha. Dan was er in Gilze in de late middeleeuwen nog een 'oude lopenzaet' waarvan de oppervlakte eindelijk na vele jaren zoekwerk kon worden vastgesteld op 62,5 roede, ofwel 0.208 ha.²⁸ Ook is niet duidelijk waarom men in een bepaalde tijd van de ene op de andere lopenzaad overstapte. De beide eerstgenoemde lopenzaden zijn eenvoudig om te rekenen in bunders (van 1,29 ha). Van een 'kleine' lopenzaad gaan er acht in een bunder, van de 'grote' lopenzaad slechts zes. Verliet men de oude lopenzaad omdat die niet gemakkelijk omgerekend kon worden in de 'moderne' maat bunder? De lopenzaad is gebaseerd op een inhoudsmaat, een lopen, een graanmaat van 21,6 liter, die overal in de Baronie gelijk was. Met de inhoud van deze maat kon men een bepaald oppervlak bezaaien en dit oppervlak noemde men dan een lopenzaad. In Oosterhout, Dongen en Gilze, zaaide men het graan blijkbaar dichter dan in de andere dorpen. Lag dit aan de vruchtbaarheid van de grond? Op slechte grond wordt het graan immers dichter gezaaid. Bunder is een maat die vooral gebruikt werd voor laat ontgonnen gronden in de heide en in laaggelegen beemdengebieden. De akkers waren in de late Middeleeuwen vaak zeer klein, zo klein dat de oppervlakte werd uitgedrukt in quartiersaet, dat is 1/4 lopenzaad. Van een steekproef van honderd percelen in de dorpsakker, genoemd tussen 1359 en 1514, waarvan de oppervlakte in lopenzaden werd uitgedrukt was het gemiddelde oppervlak ruim 2,5 lopenzaad.

In onderstaande tabel is aangegeven hoe vaak de diverse maten in de dorpen van de Baronie gebruikt werden.

Tabel 2: De frequentieverdeling van de maten lopenzaad, veertelzaad en bunder over de diverse dorpen

	Lopenzaad	Veertelzaad	Bunder
Alphen	13	-	98
Baarle-Nassau	35	2	127
Chaaam	19	5	24
Gilze	138	-	15
Ginneken	186	13	59
Oosterhout	76	-	18
Princenhage	67	21	74
Rijsbergen	28	7	25
Zundert	52	17	56

Bron: database van toponiemen van de Baronie. Alleen genoteerd is de oppervlaktemaat bij percelen die een naam hadden.

De niet genoemde dorpen hadden zo weinig vermeldingen dat ze niet opgenomen zijn.

Lopenzaad als landmaat vinden we vooral te Ginneken, Oosterhout en Gilze, veertelzaad vooral te Zundert, Ginneken en Princenhage.

Van de 596 vermeldingen van de lopenzaad als oppervlaktemaat dateren er 376 van vóór 1600, van de 75 vermeldingen van de veertelzaad zelfs 52 van voor 1600. Dit wijst wel op hun hoge ouderdom.

Voor hooiland had men nog een speciale maat: de voeder hooimade, ofwel een kar. Een beemd waar men vier karren hooi vandaan haalde was dus vier voeder hooimade groot. Maar deze voeder wisselde ook weer per plaats al naar gelang de vruchtbaarheid van de beemden.²⁹

Het lopenzaad als toponiem komt in diverse dorpsakkers voor; ook in combinatie met telwoorden: de Twee Lopenzaad, de Veertien Lopenzaad, de Vier Lopenzaad, de Drie Lopenzaad en de Acht Lopenzaad. Daarnaast in Princenhage nog Maaikens Lopenzaad. Het viervoud van de lopenzaad – de Veertelzaad – is als toponiem ook bekend. Naast de gewone vorm Veertelzaad kennen we de Lange en Korte Veertelzaad, Coppelveertelzaad en Stink Hannaveertelzaad, alle te Princenhage. Blijkbaar was veertelzaad in Princenhage een veel gebruikte landmaat; dit is in overeenstemming met het veelvuldig voorkomen van deze maat in bovenstaande tabel. Bunder komt als simplex voor, maar ook met getallen: de Vijf Bunder en vooral het Half Bunder; verder nog het Groot en Klein Bunder. Het gemet is een maat die uit het westen de Baronie is binnengedrongen. De Mark vormt ongeveer de scheidslijn tussen het gebied waar gemet en lopenzaad elkaar ontmoeten. Een gemet = 1/3 oud bunder ofwel 0,43 ha. In Zundert vinden we de namen het Gemet, het Achterste en Voorste Gemet en de Twee Gemeten. Bevreemdend is de naam Hoeve in een dorpsakker. De naam is opgetekend voor Alphen en Oosterhout en is waarschijnlijk een andere schrijfwijze voor Hoove, een hof dus. Een hoeve heeft een

oppervlak van twaalf bunder, dat zou in een dorpsakker een enorm groot perceel zijn. Zeldzaam is de naam Halster, die te Rijsbergen voorkomt: dit is een oppervlaktemaat van twee veertelzaad, ofwel ongeveer 1,7 ha. Zie voor een overzicht van de bestaande oppervlaktematen in de Baronie Dingeman van der Logt.³⁰

Benoeming naar planten en bomen

Akkers werden vaak benoemd naar de planten en bomen die er op groeiden. De bomen kunnen er na ontginning zijn blijven staan of aanwezig zijn geweest in de wal rondom de dorpsakker. Planten konden er als onkruid aanwezig zijn. Per akker had men - al naar gelang de grondsoort vochtig, droog, lemig, zandig etc.) - verschillende onkruiden. Bomen overheersen in de naamgeving omdat deze meer opvallen en door de boeren beter gekend werden dan allerlei onkruiden. Voor de benoeming naar de geteelde gewassen zie onder Landbouw.

Bomen vinden we terug in de namen: Doornbos, Doornakker, Lindakker, Lindheining en Lindenstrijp onder Alphen. In Baarle-Nassau kende men in de dorpsakker namen als Berkenakker, Boomakker, het Boske, de Dekt, Gierlebos, Hultakker, Lindenhof. Doorn duidt op mei-of sleedoorn, uitstekend geschikt als veekering. Door snoeien krijgen deze struiken veel vertakkingen en zijn dan, eventueel na vlechten, bijna ondoordringbaar. Dekt is ontstaan door samensmelting van het lidwoord de met Ekt < eikt, dus een plaats waar eiken groeien. Hult is een oude vorm van hout. Gierle is een gebied onder Baarle (bos waar gieren huisden? ³¹). In Chaam kende men de Vlierbos en de Weeuw, afgeleid van weduw=wilg³², ofwel 'wissen, teenen, hetzij op struik staande, of afgesneden zijnde'. In Gilze kwamen in de dorpsakkers voor: de Aalsten, Holtenakker, Kersenboomke, Kieboom, Looakker en Wilgakker. Aals is een bijvorm bij els. Aalst duidt dus op een groeiplaats van elzen. Collectieven zoals Aalst en Dekt moeten zeer oud zijn. Kieboom is de oude naam voor grove den. De naam komt voor te Alphen. Kien is een element dat ook voorkomt in kienhout³³, kienspaan³⁴ en het Duitse Kiefer (Kienföhre). Mogelijk zit het element ook in Kinrooi.³⁵ In Ginneken treft men in de dorpsakkers de Berkakker, de Eikakker, de Elsakker, Hazeldonk, Hasselt en de Kruseik aan. Hasselt is een collectief bij Hasel, de Hazelaar.

Oosterhout levert aan namen de Esp, de Luiseik, de Pootakker en Pootheining. Luis is waarschijnlijk op te vatten als een pejoratief: een luiseik was dus een ziekelijke, aangetaste eik. Poot is een jonge boom. Onder Princenhage vinden we de Bosweide, de Hoge Bomen, de Dorre Eik, Elst, de Espakker, de Klaterboom, het Loo, de Mispelter, de Vlierbos en de Vuilboom. Elst is een collectief bij els en betekent; 'plaats waar elzen groeien'. Klaterboom is een andere naam voor de ratelpopulier, de esp.³⁶ Loo is een bosje op hoge zandgrond. In Duitsland zou een Loh wijzen op een eiken-beukenbos. Het zou daar ook afgesloten zijn geweest en vaak dienen voor de kweek van eiken. In elk geval zou het een verzorgd bos zijn.³⁷ Mispelter is de oude naam voor de mispel, een tegenwoordig nogal zeldzame soort. Ter is de oude uitgang van boomnamen, mogelijk gevormd uit laar, vgl. appeltere, herenter etc.³⁸ of het is een zelfstandig boomnamenvormend suffix -tra.³⁹ Vuilboom is een andere naam voor sporkenhout, een boom die ook onder veel andere pejoratieven

bekend is, bijvoorbeeld hondshout, stinkhout, vooral omdat het een boom is die weinig nut heeft en het hout stinkt. In Zundert tenslotte vinden we de Houtakker, de Hulsakker, de Kruseik, de Looakker, de Werfakker en de Lange Wilgen. Huls is de hulst, werf is wilg en speciaal de waterwilg, *Salix caprea*.⁴⁰

Aan struikgewas treffen we in de dorpsakkers namen aan als: Bremakker, Haagstuk, Heesterland, Risp, Brem, Hees, Heesakker, Heesboomse Akker, Bremsweide, Eikenheester, Heester, Hegakker en Heester. Haag en heg duiden op omtuining met een heg (lagen ze tegen de wal van de dorpsakker?). Een heester is eigenlijk een jonge beuk of eik⁴¹, later ook algemeen een jonge boom. Heesboom is een gehucht onder Baarle. In dit gehucht stond een eik met zeer veel zijtakken (dat hebben jonge eiken en beuken ook). Er is nog een afbeelding van bewaard. Die talrijke zijtakken ontstaan als het vee aan de bovenste takken knaagt: de slapende knoppen onderaan de stam gaan dan uitlopen en vormen kleine zijtakken, die de boom een 'dicht' uiterlijk verlenen. Risp 'struikgewas'⁴² is zeldzaam in de toponymie; het komt alleen onder Alphen voor. Haagakker onder Princenhage is de benaming voor de dorpsakker aldaar, genoemd naar de dorpsnaam Hage met als betekenis 'omheind bosje'⁴³ of ingesloten wildbaan.⁴⁴ Inderdaad komt de plaatsnaam in 1198 voor als een 'indaginem'⁴⁵ in bezit van de heren van Breda.

Aan planten vinden we vooral onkruiden in de namen terug. Dit behoeft geen verwondering te wekken. De boer moest zijn leven lang tegen de onkruiden vechten. Het veelvuldig ploegen diende vooral om het onkruid de baas te blijven. De granen werden niet op rijen gezaaid en konden dus niet met schoffel of hak gezuiverd worden, zodat alles met de hand gewied moest worden. Varenakker komt als toponiem in diverse dorpsakkers voor, soms samengetrokken tot vaenacker. Varen kan wijzen op de aanwezigheid van de adelaarsvaren, een giftige soort in bezit van wortelstokken, die nog jarenlang aanwezig blijft op plaatsen waar eikenbos met ondergroei van deze varens geroid is. Het vee eet deze plant niet. Distel vinden we in namen als Distelstrijp en Distelakker. Een strijp is een lang, smal perceel. Distels werden bestreden met maaien, maar vooral ook door ze uit te trekken of beter nog ze uit te steken: 'Distels maaien is distels zaaien, maar distels steken is ze de nek breken'. Smeel in de naam Smeelke kan duiden op verschillende grassoorten, o.a. windhalm, soms een zeer veel voorkomend onkruid in graan. Hei in Heilaar wijst op ontginning uit heide.

Benoeming naar dieren

Er zijn minder veldnamen in de dorpsakkers genoemd naar dieren dan naar planten.

Laten we beginnen met de zoogdieren. Haas komt voor in Haasberg, Hazenberg, Hazenbraak en Hazenland. Molshoop als naam voor een perceel is misschien een toespeling op de geringe omvang van het betreffende perceel. De Vissenberg lijkt op het eerste gezicht een contradictie in te houden. Maar fis, vis staat in de streektaal voor 'bunzing'⁴⁶, dus een berg waar bunzings voor kwamen. Of hond in Hondsblok en kat in Kattenland slaan op de dieren dan wel dat het hier gaat om pejoratieven is niet meteen duidelijk, maar de laatste interpretatie ligt toch wel

het meest voor de hand. Ratten in Rattenland zal eerder een familienaam zijn dan op het dier betrekking hebben.⁴⁷ Wilde zwijnen waren waarschijnlijk al in de late middeleeuwen zeldzaam. Toch wordt er onder Ginneken een Zwijnakker genoemd. Naar gewone op de boerderij voorkomende dieren zijn genoemd de Peertsdries, de Koeweide en het Kalverblok. De naam Teef voor een stuk land in Ginneken is moeilijk te duiden, misschien is het een vormaanduiding: een teef is een soort turf-schop.⁴⁸

Vogels zijn opvallender dan zoogdieren. Naar deze groep dieren zijn genoemd : de Gansakker (in diverse dorpen), de Ganzenpoel, het Vogelschootje (vogel in de betekenis eend, vgl.vogelkooi 'eendenkooi'), de Korenschriek, Ravensakker, de Haviksschoot, het Ooievaarsnest en de Ooievaarsakker. Gans kan wijzen op het voorkomen van ganzen in de winter of misschien zelfs broedende grauwe ganzen, maar meer waarschijnlijk moesten de percelen met gans in hun naam een cijns in ganzen betalen aan de heer van Breda. In een apart register werden de ganzencijnsen van de heer van Breda genoteerd.⁴⁹ Schriek is een benaming voor een vogel die een hard geluid produceert, een kwartelkoning danwel een waterral.⁵⁰ Het gebied de Schrieken onder Rijsbergen was verdeeld in een deel geheten de Korenschriek en een deel met de naam de Weischriek.⁵¹ Schriek komt als nederzettingsnaam in de Kempen op diverse plaatsen voor: Beerse, Ekeren, Essen en Poppel.⁵² Raven schuwden de mens, ze kwamen voor in dun bewoonde gebieden. In Nederland stierven ze, mede als gevolg van sterke vervolging uit in de twintigste eeuw (1924), maar na uitzetting in 1969 komen ze weer voor, o.a.op de Veluwe.⁵³ De naam de Empoel of Inpoel onder Gilze lijkt niet erg doorzichtig: mogelijk is het eerste lid ent, eend, dan dus een eendenpoel.

Benoeming naar hoge of lage ligging

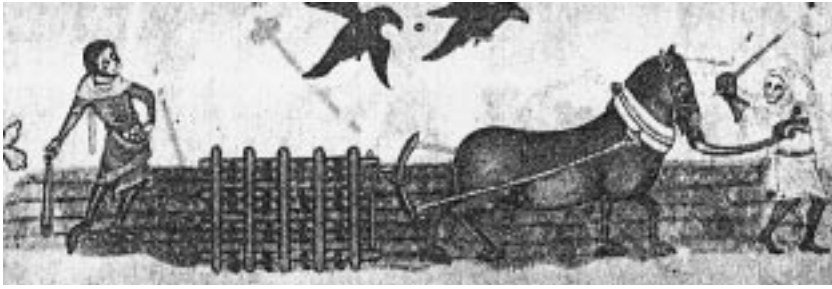
De dorpsakkers lagen meestal op vrij hoge bodem, maar sommige delen bestonden zoals boven reeds gemeld uit beemden of moeren. Vaak liep er ook een beekje door deze cultuurgronden. De individuele percelen zullen ook betrekkelijk veel micro-reliëf vertoond hebben, maar door eeuwenlang egaliseren ('slechten') zal dit grotendeels verdwenen zijn. Akkers werden ook wel – om het regenwater versneld af te voeren – bol gelegd door bij het ploegen in het midden te beginnen. Verder bestond er al vanaf de late middeleeuwen beddenbouw, met hetzelfde doel.

Laten we eerst de namen bezien die wijzen op hoge ligging. Berg en donk zijn beide aanduidingen voor hoogten: een berg is wat hoger dan een donk, wat meer grofzandig en ook meer in een zandig gebied gelegen dan een donk. Aan bergnamen vinden we: Bergakker, Kalenberg, de Brede Berg, de Paalberg, Bergland, de Kromme Berg, de Lange Berg, de Leiberg, de Ruwe Berg en de Vloedberg. Sommige van die bergen lagen aan een waterloop zoals de Leiberg en de Vloedberg. De Paalberg zal genoemd zijn naar een grenspaal. Donk komt voor in Dongakker, Duivelsdonk en Dongelstuk. Dongel is een verkleinvorm van donk. Duivel kan wijzen op oude prehistorische en Romeinse bouwwerken.⁵⁴

Op hoogten wijzen ook namen als Heuvel, Huifakker, Horst, Stuift (in meerdere dorpen), Hoog Land en Hoog Stuk. Heuvel komt maar weinig voor in veldna-

men in de Baronie: meestal heeft Heuvel hier betrekking op dorpspleinen (Den Hout, Oosterhout, Ulvenhout, Gilze en Alphen) of op grenspunten. Horst komt voor in de zin van 'begroeide hoogte in moerassig terrein'. In de zestiende eeuw worden ten noorden van Oosterhout 'horsten die opkomende zijn' genoemd. Het gebied daar had na de St. Elisabethsvloed van 1421 eeuwenlang onder water gestaan. De betekenis van horst zou zijn 'verhevenheid met secundaire begroeiing na voorafgaande oorbarmaking door vuur'.⁵⁵ Huifakker, een akkergebied bij de Emer onder Princenhage, is waarschijnlijk genoemd naar de bolle vorm van de akkers aldaar: mnl. huve betekent 'bijkorf'.⁵⁶ Stuift of Stuif slaat op akkers met lichte, stuifgevoelige grond, die vooral in het voorjaar na ploegen en eggen kon gaan verwaaien.

Aan ligging tegen een water danken hun naam: het Beekske, de Geldersvoord, de Hengstvoord, de Kaalvoord en de Kruisvoord, de laatste drie te Princenhage. Hengst duidt op een voorde waar men hengsten zonder gevaar door kon leiden (Vgl. Koevoord en Rundsvoord). Een voorde is een doorwaadbare plaats in het water.⁵⁷ Vennen lagen blijkbaar ook wel in de dorpsakkers, hoewel men ze uiteraard eerder in heidestrecken verwacht. Ven kan ook veenachtige grond betekenen. Door ontwatering moeten deze al zeer vroeg ontgonnen zijn, mogelijk waren het dichtgeslibde beeklopen met uiteraard vruchtbare bodem. Aan ven-namen komen we tegen het Zoetven, Zwart Ven, de Venakker en het Houtven. Het laatste is genoemd naar de ligging op Den Hout. Zwart en wit komen veel voor in namen van vennen en blikken: ze kunnen op de kleur van het water, de uit het ven of blik gewonnen turf of op de begroeiing betrekking hebben. Zoet in Zoetven wijst op vruchtbaarheid. Een blik is waarschijnlijk een uitgemeerd ven; door ontwatering moeten ze ook in cultuur zijn gebracht. Blik ontmoeten we in het Blik en Kerkenblik. Poelen duiden evenals putten op lage ligging: de Akkerpoel, de Poelakker, de Zwartpoel, de Empoel en de Tuierpoel, de Leemputten en de Putakker zijn voorbeelden van het gebruik van deze elementen. Op de Tuierpoel werd het vee aan de tuier te grazen gezet (op spurrie of klaver). Mortel en goor zijn beide moerassen; we vinden deze namen terug in: Mortel (in meerdere dorpen), Steenmortel, Moermortel, Wijmortel en Goorke. Wij in Wymortel zal ontstaan zijn uit wide=wilg. Meer, broek, en moer duiden eveneens op waterrijke omgeving: de Meren, Peertsbroek, Broekakker, de Moeren en Laag Moer zijn vertegenwoordigers van deze elementen. Dalakker spreekt voor zich evenals Waterakker. Minder doorzichtig zijn de namen de Mosten en Panneke. Most is een collectief bij moos, mose'poel, moeras, slijk'.⁵⁸ Pan is een vormaanduiding. Beemden kwamen, hoewel zeldzaam, voor in dorpsakker, zoals bijvoorbeeld in sWildenacker, een akkercomplex op Dassemis onder Chaam. Beemden liggen per definitie laag. Op verschillende plaatsen treffen we het toponiem Akkerbeemd aan: een beemd in de (dorps)akker. Neerakker en Nederland bevatten neder'laag'. Het toponiem Nederland en ook Holland komt in diverse dorpen van de Baronie voor. Waterlopen in de dorpsakkers dragen vaak de naam Rijt of Zoe. Wat betreft het eerste element vinden we: de Rijt, de Rijtheining, de Ryakker, de Korte Rijt, de Lange Rijt, het Rijbroek en de Smalle Rijt. Al deze rijtnamen, behalve de eerste slaan op stukken land. Rijt moet dus al voor het eind van de middeleeuwen uit het spraakgebruik zijn verdwenen als appellatief voor een waterloop. Zoe komt vrijwel nooit buiten dorpsakkers voor. Het woord betekent 'wa-

4. De man achter de eg plant erwten of bonen met behulp van een stok.
Luttrell psalter, f 171.

terloop', sloot langs een weg⁵⁹, ook wel 'goot, greppel, riool'.⁶⁰ Het zou ook staan voor 'lichtgegroeide greppel'.⁶¹ Het woord is bewaard in de vorm zoei, voor goot achter de koeien in de grupstal. We ontmoeten dit element in Zoeakker, Zoechakker, Zoestuk, Schouzoe en mogelijk ook in Sochven. Zoe komt vooral voor te Alphen, Baarle, Gilze en Chaam, in het oosten van de Baronie dus. Ader, Rul, Lei en Beek treden op in namen als: Aderven, Aderveld, Ayerschots Bos, de Rul, Leiakker en Leibeemd en Beekakker. Ook watering en het oude A komen voor, laatstgenoemde bijvoorbeeld in het Aland onder Notsel.

Raam is een naam die in de Baronie steeds betrekking heeft op grenswateren, zoals tussen Heusdenhout en Teteringen, tussen Rijsbergen en Klein Zundert. Onder Klein Zundert ligt de Ramenakker, op de Raamberg.

Omsluiting

Om het loslopende vee, zoals schapen en koeien, geen gelegenheid te geven de oogst te vernielen, waren er in de dorpskeuren allerlei regels opgenomen. Het vee moest onder geleide van een veehoeder, een herder staan en de koeien moesten vaak 'gehemeld' zijn, dat wil zeggen dat ze genuilkorfd waren of rondom de nek een tuig droegen die het hen onmogelijk maakte door een heg of heining heen te dringen. Wie in Turnhout een akkerveken open liet staan, kreeg een boete.⁶² In Herenthals verbeurde iemand die een heining of wal beschadigde of afbrak en zijn vee binnen dreef, het vee.⁶³ Op het laten binnendringen van vee op andermans akkers stond in Gilze in 1730 nog een boete van respectievelijk drie gulden voor een paard, anderhalve gulden voor een koe en een halve gulden voor een schaap.⁶⁴ In dit dorp bepaalden de keuren in 1440 al dat iemand die een akkerveken open liet staan een boete opliep van drie schellingen.⁶⁵

Rondom de hele dorpsakker lag een wal, de akkergracht genaamd, die beplant was met hakhout. Langs de buitenkant lag bovendien nog een hool, een droge sloot. Deze wallen zijn na de Middeleeuwen bij alle dorpsakkers verdwenen. Wanneer is niet bekend en ook de reden is een raadsel. Was er minder loslopend vee? Binnen de dorpsakker waren de grenzen van de percelen alleen herkenbaar aan een struikje, een diepe voor of een scheikei. Binnen de akker lagen dus bijna geen wallen of heg-

gen. Dit kon wel veranderen als de dorpsakker uitgebreid werd met ontginningen van de aangrenzende heidegronden. Binnen de dorpsakker waren wallen overbodig en bovendien lastig omdat er vruchtbare grond aan opgeofferd moest worden. Toch kan niet uitgesloten worden dat er in de oude dorpsakkers omsloten percelen lagen gezien het vrij talrijke voorkomen van de op omsluiting wijzende toponiemen blok, lok, bolk, tuin en hof. Dan zou men het evolutieproces van de dorpsakkers zich zo voor kunnen stellen dat een aantal kleine, omsloten percelen op den duur aan elkaar gegroeid zijn en men de wallen om de individuele percelen geslecht heeft en rondom het gehele complex een grote wal aangelegd heeft. Bolk, blok, bulk, blok en lok komen voor in namen als: Bleuksken (diminutief met umlaut, alleen te Gilze bekend), Bolk, Bollenbolk, Biesblok, Oude Blok, Peertsblok, Schootsbolk, Blokweide, Biesblok, Noutsblok, de Lokken en Lokstuk. Deze op omsluiting wijzende namen zijn alle afgeleid van mnl.bi-loken 'omsluiten'. Een bolk was mogelijk een met een wal omgeven stuk grond van mindere kwaliteit, behorend bij een ander perceel.⁶⁶ Op omsloten percelen duiden ook namen als hof, tuin en gracht. Vertegenwoordigers van deze elementen vinden we in: Wyenhof, Oude Hof, Gaarshof, Luttelhof, Marienhof, Molenhof, Raastuin, Hoge Gracht en Oude Gracht. Wide staat voor wilg : wyden of wyen. Luttel betekent net als in de naam Luttel Zundert: 'klein'. Bijgaard in de Bavelse Akker staat voor 'omheining'.⁶⁷ Heining is een typisch woord voor met wallen omgeven akkers ontgonnen uit de heide, uit de vijftiende en zestiende eeuw. In sommige dorpen, zoals bijvoorbeeld Gilze, komt het in tientallen toponiemen voor. Maar een heining in de dorpsakker zal wijzen op een uitbreiding van deze dorpsakker met aanpalende grond, evenals leguit. Aan heining-namen treffen we aan: Rijtheining, Grote Heining, Nieuwe Heining, Vrouwkensheining, Zandheining, Esheining, Heiheining, Wyheining, Schouwheining, Groene Heining, Heining in de Akker, Oude Heining, Berkenheining, Bremheining, Aerdenheining, Molenheining en Mosterdheining.

Polder is een vrij laat opkomend element voor op de heide gewonnen, grote percelen. Het komt éénmaal voor als toponiem in de dorpsakker te Princenhage. Op afsluitingen wijzen ook de namen van deuren, vekens, stappen en dergelijke zoals in de namen Poortakker, Valdeur, Heiningveken en Stapakker. Een stap is een inrichting waarmee men een wal kan passeren, een opstapje. Men ziet ze nog vaak in gebieden waar de kerk-en veldpaden nog gespaard zijn, zoals in Zuid-Limburg en Engeland. Valdeur kan slaan op een dichtvallende afsluiting.

Par slaat ook op afgesloten zijn (vergelijk perk, park). Het komt onder andere voor in Parakker te Rijsbergen. De naam Besloten Akker te Princenhage wijst uiteraard ook op hetzelfde.

Het is aannemelijk dat de wallen rondom de percelen met namen als blok, bolk, bijgaard en dergelijke in de loop der eeuwen geslecht zijn, vooral in de dorpsakkers in het oosten van de Baronie. In de Banakker te Etten lijken er op kaarten uit het midden van de vorige eeuw echter nog zeer veel wallen en heggen binnen deze dorpsakker aanwezig te zijn.

Wanneer de dorpsakkers in cultuur gebracht zijn, kan aan de hand van de toponiemen niet gezegd worden. Hier kan alleen de archeologie een uitspraak doen. Men kan zich wat ontginning betreft afvragen of er op de plaats van de latere dorpsakkers bos of heide lag ten tijde van het in cultuur brengen. De rode-toponiemen lijken te wijzen op bos. Rode komt voor in diverse vormen: rut, rooy, reuth, rot. We treffen dit element aan in Reuth, een nederzetting onder Baarle, maar ook als toponiem op enkele plaatsen bekend, de Rooyakker, Rodeken, Inrooi, Rooy, Rut, Ruit, Russel, Rooyland, Rotelen, en Roelensrut. Russel is waarschijnlijk een diminutief van rut (rutel, met ingevoegde s, gevolgd door assimilatie), evenals Rotel. Een ander diminutief gevormd met -ken is Rodeken. Oude hei-toponiemen treffen we haast niet aan in de dorpsakkers.

Braak duidt waarschijnlijk in toponiemen niet op braakliggen, maar op de oorspronkelijke betekenis van breken dat is 'ploegen'. Vergelijk een vermelding uit 1295 'lant dat wi braken van wilderde' te Waalwijk⁶⁸ en 'nieuw landt tegens de Ramen voor soo veel gebroken' te Princenhage.⁶⁹ Ook 'een parcheel nu ter tyt al gebroken ende ackerlant oft saylant wesende, 'te Terheyden, 1566.⁷⁰ In pachtcontracten komt men herhaaldelijk de bepaling tegen dat weilanden niet gebroken mogen worden. Deze voorbeelden uit een grote verzameling laten zien dat breken eerder de betekenis ploegen moet hebben dan braak liggen. Aan braaktoponiemen treffen we in de dorpsakkers aan: de Zandbraak, de Voorste Braak, Brekel, het Rond braakske, de Vale braak, de Warenbraak, de Rooie Braak, de Wermoesbraak, de Werftbraak, de Wildbraak, de Krombraak, de Smalbraak en de Buitenbraak. Enkele braaknamen duiden op de kleur van de bodem: vaal en rood na het ploegen. Sommige wijzen op de begroeiing of de verbouwde gewassen: werft (wilg) en wermoes (groente), andere op de ligging, Voorste Braak en Buitenbraak, buiten de oorspronkelijke dorpsakker?, op de vorm of omvang (rond en smal=klein) of op de grond waarop de ontginning is uitgevoerd: Wildert (Wildbraak). Of is Wildbraak een stuk grond dat na ontginning weer begroeid was met kreupelhout, onkruid enz.? Brekel is mogelijk een diminutief bij Braak of gevormd uit braak en lo. De nederzettingnamen Ter Brake onder Alphen en Hoogbraak onder Baarle horen ook bij deze categorie thuis.

Nieuw in Nieuwland heeft al een oude traditie. De hoeve Nieuwland, Nuland, Nouweland, Nouweleynt, later Ouweleynd onder Alphen wordt reeds in 1216 aan Tongerlo overgedragen. Nieuw moet hier gezien worden in relatie tot de veel oudere ontginningen ter plaatse. Nouweleynt komt ook in andere dorpen als toponiem voor (Gilze, Teteringen). Leguit van het Middel-Nederlands uteleggen duidt op een uitbreiding van de cultuurgrond. Het toponiem komt voor te Rijsbergen, Oosterhout en Zundert.

Op rooiing uit bos wijzen ook namen de Strumpt, afgeleid van strunct, dus een plaats waar stronken staan, te Ulecoten en de Struikakker te Alphen.

De vele nederzettingnamen met lo en hout lijken ook te wijzen op ontginning uit bos. Denken we voor lo aan Bavel, Oekel, Vrachelen, Sprundel, Casterle, Oordel en voor hout aan: Oosterhout, Den Hout, het Hout, Ulvenhout, Wernhout, Varent (Varenhout) etc. Dit alles wijst duidelijk op ontginning van de vlak bij de nederzettingen gelegen dorpsakkers uit loofbos.

5. Beddenbouw op een akker bij een dorp. P. Breughel (?), Praediorium villarum, 30.

Landbouw

In deze groep komen de landbouwkundige bewerkingen en de geteelde gewassen aan bod. Behalve veelvuldig ploegen waren de boeren ook druk met het bevorderen van de waterafvoer van de individuele percelen. Om dit te effectueren legden ze hun akkers bol. De dorpsakkers als geheel lagen ook bol, een verschijnsel dat nog goed te zien is bij de dorpsakker te Dorst. Omdat een hoge waterstand in de winter het wintergraan kon vernielen, werden er nog meer maatregelen getroffen: de akkers werden in bedden gelegd. Een akkerbed was ongeveer anderhalve meter breed (ca. acht ploegsneden), aan de zijkanten kwam een verdiepte voor, terwijl met de schop nog aarde uit die voor over het bed werd verspreid. De beddenbouw moet in de Baronie al in de veertiende eeuw zijn toegepast omdat in Bavel al in 1389 sprake is van een stuk land met de naam de Negen Bedden.⁷¹ Een hausse aan beddenamen vinden we pas in de zeventiende eeuw.⁷² Dan komen er namen met de telwoorden drie, vier, vijf Bedden in omloop. Ook zeer frequent zijn de naamparen de Lange en Korte Bedden, respectievelijk wijzend op de in de lengte en dwarsaangelegde bedden op een akker. Kromme Bedden zijn wat zeldzamer. Het is mogelijk dat deze een gevolg waren van het krom ploegen van langgerekte akkers met ossen. Een ander woord voor bedden was Zaalden.⁷³ Te Rijsbergen lagen de Lange Zaalden. Op natte grond waren deze zaalden acht ploegsneden, op droge grond tien ploegsneden breed.⁷⁴

De benoeming naar de ploegvoren komt tot uiting in de namen Lange en Korte Voren, die pas vrij laat in gebruik komen. De meest frequente benaming voor percelen in de dorpsakker was akker, met bijvoeglijke naamwoorden als Lange, Korte, Middelste, Achterste, Smalle, Brede, Hoge, Lage etc.

De kwaliteit van de bodem was een grote zorg voor de boer. Hij was geneigd, of zijn burens hadden die neiging, om eerder aandacht, althans in naamkundig opzicht, te schenken aan slechte dan goede percelen. Zo treffen we de kwalificaties kwaad en slecht veel vaker aan dan goed of vet. Denken we maar aan de Kwade Akker (passim), de Kwade Kloot, Bijster (passim), Verloren Kost tegenover de Goede akker, Goede Tijd, Zwaar Land.

Diverse percelen in de dorpsakkers zijn genoemd naar de geteelde gewassen. Meestal waren dit granen, vooral rogge, maar ook haver, gerst en evene (zwarte haver) komen voor: Haverland, Evenakker, Haverveld, Korenblok, Gerstkloot, Gersthof en Tarweakker. Koren betekent rogge. Tarwe werd weinig verbouwd, alleen op de beste gronden: de Tarweakker lag in Princenhage waar de bodem vruchtbaarder was dan in andere plaatsen van de Baronie. Daarnaast verbouwde men vlas, erwten, wortelen, rapen en bonen. De namen Vlassaard (frequent), Peeveld, Vlasland, Raaphof, Boontuin, Boonrot en Erwthof zijn er de bewijzen van.

Klaver wordt ook een enkele keer genoemd. Hierop moest het vee getuierd worden, evenals op spurrie (vergelijk de namen Tuierheining, Tuierpoel etc.). Door het tuiëren kon de koe niet te veel klaver of spurrie eten, anders zou het dier last krijgen van trommelzucht; dit zijn gassen die de pens doen opzwellen.

De bemesting van de percelen in de dorpsakker zal redelijk goed geweest zijn. Deze percelen lagen dicht bij de boerderijen en konden dus makkelijk met de kar bereikt worden. Al naar gelang het vlaggengehalte in de mest ging de ophoging van de akkers snel of langzaam. In dorpen waar veel woeste gronden ter beschikking stonden zal men meer vlaggen onder het vee hebben gebracht en dus ook meer zanddeeltjes in de mest gekregen hebben. In het noorden van de Baronie waren veel minder heidevelden en werd er meer roggestro onder de koeien gebracht. Hier zal de ophoging van de akkers veel minder snel gegaan zijn. Soms werden echter ook graszoden en vlaggen uit bermten en hegkanten in de mest verwerkt. De dikte van de 'nerf' (=zwarte aarde, enkeerdgrond) varieert sterk. In sommige dorpsakkers is deze dun, zoals in de Houtse Akkers, elders soms wel tegen een meter dik. De aanname dat de enkeerdlaag per jaar 1 mm zou toenemen, is slechts een grove benadering. Er is enorm veel variatie al naar gelang hoeveelheid vlaggen in de mest, ligging van het perceel, dicht bij de boerderij of veraf, natuurlijke vruchtbaarheid etc.

Een lyrische beschrijving van de negentiende eeuwse dorpsakker van Gilze vinden we bij Schrauwen, de dorpsonderwijzer:

Dit geheele akker, zoo noemt men deze uitgestrektheid, is zaailand, een enkel plekje weiland dat hier of daar in eene laagte ligt, uitgezonderd. Geen houtgewas verhindert hier de bebouwing des gronds; aan slooten of greppels gaat niet een duim lands verloren; men heeft die tot afleiding des waters niet noodig, en tot grensscheiding der landerijen legt men slechts eenen kei onder de aarde. Vestig nu uwe oogen op het graan. Welke uitgestrekte korenvelden! Men bezaait hier drie vijfde gedeelte van het bouwland met rogge, en dat wel twee

6. Middeleeuwse karploeg die veel beter de grond omkeert dan een eerdgetouw (dertiende eeuw).

drie achtereenvolgende jaren op dezelfde plaats, iets, dat elders volstrekt niet wil gelukken. Merkt gij wel vanwaar deze aangename geur toevloeit? Volgt slechts de bijen, welke al gonzend nevens onze ooren vliegen, en zij zullen u op die boekweitvelden brengen, die daar zoo heerlijk met witte bloemen prijken, waaruit zij den welsmakenden honing inzamelen. Ziet eens, welk verrukkelijk gezigt in de verte, dat veld met blaauwe bloemen oplevert: het is vlas, welk gewas men hier slechts zoo veel teelt, als men tot eigen gebruik noodig heeft, eveneens als het koolzaad, hier sloorzaad genoemd, hetwelk gij daar links van u ziet.⁷⁵

Vormaanduidingen

Voor de boer was de vorm van een akker erg belangrijk. Speciaal voor het ploegen was het van belang dat een akker een rechthoek was en zo mogelijk lang van vorm. Dan hoefde er minder gekeerd te worden met de ploeg. Met een span ossen is dit een moeizaam karwei. Mogelijk werden sommige akkers daarom zelfs krom aangelegd (denk aan Kromme Bedden, Krombraak etc.). Elke onregelmatigheid in de vorm eiste meer werk, zodat er dan vaak met de ploeg gekeerd, of misschien zelfs gespiet moest worden.

De vorm van de dorpsakker als geheel komt waarschijnlijk tot uiting in de alternatieve naam Schijf voor de dorpsakkers te Gilze-dorp en Oosterhout-centrum. Men spreekt in Gilze bijvoorbeeld over 'die acker oft schyve'. Een schijf is 'een platronde, ook bolronde voorwerp'.⁷⁶ Schijf komt ook in moergebieden voor. Men spreekt er vaak over 'een schyve moers'. Schijf bij Ruckphen is zelfs uitgegroeid tot een nederzetting. Dit zijn dus van oorsprong bolligende moervelden.

Driehoekige percelen werden geer, later spie genoemd: de Geerheining, het Geerke, Geerland en Geerhoek zijn er voorbeelden van. Een stuk land met een

7. Twee span ossen trekken een ploeg met een kouter en keerbord. Luttrell psalter, f 170.

rechte hoek erin werd haak genoemd: Haakakker, Haakstuk, Haak. Kruk moet een soortgelijke betekenis hebben gehad (Krukakker te Baarle). Schip is waarschijnlijk ook een vormaanduiding (Akker het Schip te Princenhage).

Bijlste komt ook frequent voor: het duidt op percelen met een smal en een breed stuk. Gebogen percelen, meestal aan een water heten ham: Hambroek, de Ham. Een oord was een stuk land, uitstekend in een beek. Dit element is mogelijk aanwezig in de Oordakker te Baarle en in de nederzettingsnaam Oordel.

Langgerekte percelen dragen de naam strijp of streep, reep en als ze smal uitlopen staart of stelt. Vooral strijp komt veel voor: Lange Striyp, Grote Striyp, Striypen, Vlierstreep en nog vele andere zijn hier vertegenwoordigers van. Striyp komt ook veel voor in moergebieden. De percelen de Staartakker, de Kattenstaart en de Staarten zullen een lange vorm bezeten hebben. Niet echter de Hondstaart onder Achtmaal; dit toponiem gaat terug op Hofstede. Raak wijst op een lang perceel aan een water.

Vierkante percelen waren een uitzondering. Onder Princenhage lag het vierkant Stuk. Teerling wijst mogelijk op eenzelfde vorm (de Teerling te Gilze).

Kleine bolle percelen kunnen kloot genoemd zijn: Vaal Klootje, Gerstkloot, Kwade Kloot komen in de de Baronie voor. Ook Molshoop zou hier bij kunnen horen. Keel zal op een stuk grond met een versmalling erin geweest hebben.

De blokvormige percelen lijken in de Baronie, net als in de Drentse essen, de oudst ontgonnen stukken land te zijn.⁷⁷ De langgerekte percelen kunnen ontstaan zijn door het aaneenvoegen van bestaande blokvormige percelen, waardoor ze voor het ploegen met de moeilijk wendbare wielploegen gemakkelijker waren. De langgerekte percelen konden ook door erfdelingen ontstaan.

Benoeming naar eigenaren

Zoals ook bij percelen buiten de dorpsakkers dragen de percelen binnen dergelijke akkercomplexen vaak de naam van de eigenaar. Soms is dit een familienaam, soms wijzen ze ook op bezit van de kerk, een priester, een altaar en dergelijke. Voorbeelden van de laatste categorie zijn: Begijnenakker, Kloosterakker, Kerkakker, Kapelakker, Papenakker, Schoutsakker, Papenbeemdje, Kannunikstuk, Kerkenberg

en St. Nikolaasakker. Voorbeelden van de eerstgenoemde soort zijn er tientallen. We noemen er slechts enkele: Jan Evertsakker, Geenkensakker, Kolenakker, Leysakker, Totenakker, Lys Wegendries, Bastijnsakker, Kieboomsweide, Lipsenweike, Beermansakker, Luikenland enz.

Wegen in de dorpsakkers

Wegen namen evenals wallen plaats in beslag waardoor de aanleg op de vruchtbaarste gronden van een dorp bezwaarlijk was. Er waren niet veel wegen door de dorpsakkers. Meest voorkomend zijn de namen akkerweg, akkerstraat en akkerpad. Daarnaast scoren de kerkwegen ook goed. Een kerkweg moest zes voet breed zijn, een voetpad vier voet en een molenweg ook zes voet.⁷⁸ Deze paden waren dus geen van alle erg breed. De wegen waarover men met kar en paard moest rijden waren waarschijnlijk twaalf voet (3,5 m). Op een akkerweg moest men elkaar met kar en paard kunnen passeren. Lijkweg komt slechts een enkele maal voor, bijvoorbeeld te Alphen en Gilze. Groene wegen duiden mogelijk op het gebruik om de wegen in gras te laten liggen en ze te laten begrazen. Ze komen veel voor. Door de akker liepen ook paden naar de molens. Een weg werd ook wel een dijk genoemd. Vandaar de namen Hagaardsdijk, Mettendijk, Akkerdijk en Zanddijk. Percelen aan een dergelijke dijk werden soms Dijkakker genoemd. Smalle, diepe wegen werden Diepstraat (Hulten, Bavel, Zundert) of Engstraat (Bavel) genoemd en ook wel Holle Weg. Familienamen komen ook voor: Reesweg, Jan Meusweg, en Marienstraatje, alle onder Gilze, zijn hier voorbeelden van. Of is de laatste naam godsdienstig van aard? Een Tiendweg was de weg die een scheiding vormde tussen tiendklampen. Tiendwegen vinden we te Ginneken, Zundert en Oosterhout. Merkwaardig is de vermelding van de Herweg op Den Hout/Vrachelen in de dorpsakker. Een herweg was een grote, doorgaande, behoorlijk brede weg van veertig voet. Sommige namen zijn niet meteen doorzichtig zoals bijvoorbeeld Hippelpad en Luisterweg. De Handakker te Baarle is genoemd naar de ligging bij de Hand aldaar, een wegwijzer. Kromstraat en Kwade straat zijn wel meteen duidelijk. Een Vaarweg was een weg waarover gevaren, dat is gereden, werd.

De vraag of er boerderijen in de dorpsakkers hebben gestaan moet waarschijnlijk bevestigend beantwoord worden. Zo werden in de Vrachelse Akker bij recente opgravingen verschillende boerderijen in de dorpsakker aldaar aangetroffen (10e-13e eeuw). In de archiefbronnen komt men hoogst zelden een vermelding van een boerderij in de dorpsakker tegen. Het is niet onmogelijk dat de dorpsakker voor een deel ontstaan is uit de dicht bij boerderijen gelegen huispercelen. Deze werden steeds het zwaarst bemest en waren dus behoorlijk vruchtbaar. De vraag is dan waarom de boerderijen er verdwenen zijn en bij elkaar geplaatst werden in een dorp/gehucht, dicht bij de dorpsakker.

Archeologie en varia

In archeologisch opzicht zijn de dorpsakkers nog weinig onderzocht. Dat er verrassingen onder de dikke laag teelaarde zitten bleek uit de opgravingen op Steen-

8. Een man zaait graan, terwijl kraaien het zaaigran belagen. Luttrell psalter, f 170v.

akker onder Princenhage, waar vondsten uit de prehistorie, de Romeinse tijd en de vroege Middeleeuwen boven water kwamen. Voor de naamkundigen was dit, zoals boven al gememoreerd werd, echter een voor de hand liggende plek om te gaan graven. Steenakker komt in diverse dorpen van de Baronie in de dorpsakkers voor. In oostelijk Noord-Brabant zijn onder de dorpsakkers ook voor-middeleeuwse restanten aangetroffen, zoals te St.-Oedenrode⁷⁹ en Dommelen.⁸⁰ In het oosten van de provincie lijken in de 11e/12e eeuw nederzettingen verplaatst te zijn.⁸¹ Dat kan ook in de Baronie het geval zijn geweest. Dan kunnen er zoals boven al verondersteld werd in de dorpsakkers vroeger wel boerderijen gestaan hebben.

Archeologisch interessante 'sites' vormen de percelen met de naam tommel, kaster en burg. Tommel komt in de Baronie op diverse plaatsen in de dorpsakkers voor, bv. te Effen, Steenakker onder Princenhage, Galder, en Baarle. Een tommel is een grafheuvel, meestal uit de Gallo-Romeinse periode.⁸² Door eerbied voor de voorouders zullen deze grafheuvels eeuwenlang niet ontgonnen zijn. Kaster wijst op een Romeinse versterking. Het element vinden we in de Baronie in de namen Casterle en Kesteren. Dat hier ooit castra lagen is toch niet zo waarschijnlijk omdat castra immers 'grote legerkampen voor een heel legioen' waren.⁸³ Deze castra lagen gewoonlijk in het binnenland, niet aan de Rijn-limes.⁸⁴ Castra hadden omwallingen met vierkante torens, poorten in het midden van de vier zijden waarop de elkaar kruisende *via pretoria* en *via principalis* uitkwamen.⁸⁵ Kasternamen komen ook elders voor in de Kempen: Kasteren bij Hoogeloon, en Kasterlee bij Turnhout. Alle vier de kasternamen komen in oude vormen gecombineerd met lo voor. Ze betekenen dus 'bosje op hoge zandgrond bij een Romeinse versterking'. Voor een dergelijk klein gebied lijken vier castra wel erg veel. Moet er misschien een andere verklaring voor kaster gezocht worden, kastanje bijvoorbeeld? Jammer genoeg is bij de bebouwing van het gebied Kesteren in de Haagse Beemden geen archeologisch onderzoek verricht.

Burg-namen zijn goed vertegenwoordigd te Alphen en Baarle: Kreitenburg, Schuilenburg, Werenburg, Kwalburg en nog enkele andere. Een burg zal een versterking zijn⁸⁶, maar uit welke periode is niet bekend, behalve Kwalburg, dat waarschijnlijk Romeins is. Kreit kan een bijvorm zijn bij krat; 'gevlochten mat, horde'⁸⁷. Schuilen kan slaan op het middelnederlandse schulen; 'een schuilplaats zoeken'.⁸⁸

9. De oogst. Een man bindt de garven, terwijl vrouwen maaien, een ongebruikelijke werkverdeling. Luttrell psalter, f 172v.

Tichelt kan wijzen op restanten van Romeinse dakpannen. Het element komt voor in de nederzettingsnaam Tichelt onder Rijsbergen waar deze ook inderdaad gevonden zijn⁸⁹, Steentichelt, Tichelrijt etc.

Hofstede met zijn in de loop der jaren ontstane varianten als Ofstap, Hoogsteen, Hondsteert en andere, zal waarschijnlijk wijzen op een zeer oude boerderij die ooit ter plekke stond. Ook de veel in de Betuwe voorkomende naam Hostert zal van hofstad afgeleid zijn.⁹⁰

Koudzeel, een toponiem te Baarle zou kunnen wijzen op een verlaten saal, zeel. Een zele moet een 'kleine boerderij' of 'veestal' geweest zijn.⁹¹ Daarnaast bestaat ook de betekenis 'eetzaal, slaapzaal'. In Engeland zouden het meest eenvoudige hutten zijn geweest. In het algemeen zou een sale ver van de bewoonde wereld afgelegen hebben. Later konden ze uitgroeien tot grote boerderijen, gehuchten of dorpen.⁹² Koud kan duiden op openstelling aan de koude wind of op verlaten zijn.⁹³

Het element donder in Donderven te Princenhage kan verband houden met godsdienstige gebruiken bij vennen en andere wateren (hier gewijd aan Donar). In vennen werden allerlei offers gebracht: zwaarden, kostbaarheden, soms ook mensen (veenlijken).⁹⁴ Op de grens van Princenhage en Rijsbergen lag het Donderblik, waar in de late middeleeuwen ene Stoffel onthoofd was, waarbij het hoofd van de berg, waarop de executie plaats vond, (die later Stoffelenberg genoemd werd) naar beneden rolde en bijna in het Donderblik terecht kwam.⁹⁵ Speelde bij de keuze van de executieplaats nog een flauwe reminescentie aan de heidense godsdienstpraktijken aldaar een rol? Op de Donderberg bij Rhenen werden ongeveer 1000 graven uit de periode 375-700 na Chr. gevonden, waaronder ook paardengraven. Op de Houtse Akker kende met het Donderbos.

Bij een Hagelkruis werden brooduitdelingen gedaan en men trok er op bepaalde christelijke feestdagen in processie naar toe.⁹⁶ In de Klein-Zundertse Akker en bij Oekel wordt een hagelkruis vermeld.⁹⁷

Merkwaardig is de benaming Kouter voor een deel van de dorpsakker te Rijsbergen. Kouter heeft in Vlaanderen het oudere akker vanaf de twaalfde eeuw verdrongen.⁹⁸ Een kouter is 'een akkerlandcomplex met name behorend bij het exploitatiecentrum van een domein'.⁹⁹ De term kouter lijkt te Rijsbergen verband te

houden met oud bezit van St.Baafsabdij in Vlaanderen.¹⁰⁰ In de veertiende eeuw wordt daar een Hoeve ter Koutert vermeld.

De Leverkamp, een perceel op de Houtse Akker bevat kamp 'afgesloten perceel', een niet veel voorkomend element in de Baronie, wel in de Meierij. Het eerste deel van de naam zou het meervoud van leeuw 'grafheuvel' kunnen zijn.¹⁰¹ Het Oud Kerkhof op Steenakker werd gehouden voor het kerkhof dat bij de Gageldonkse kapel hoorde, die ooit bij dat perceel het Oud kerkhof gestaan zou hebben.¹⁰² Op een terrein met de naam Oud Kerkhof bij Oud-Saenden werd een nederzetting uit de twaalfde eeuw aangetroffen¹⁰³). In 1659 werd er op het Oud kerkhof bij Princenhage een witte 'zerk' gevonden.¹⁰⁴ Misschien duidt de naam toch eerder op een grafveld.

Het toponiem Cochem, Cochum, Codeken op de Gilse Akker is een -heem of -ingham-formatie met de betekenis 'de woning van de lieden van Code'¹⁰⁵ en dateert als zodanig uit de vroege middeleeuwen. Onder Gilze vinden we ook de zeer oude akkernamen Speelakker en Keukenakker. Van laatstgenoemde kan de opbrengst gediend hebben tot onderhoud van een keuken (vgl. de keukenbeemd te Nispen¹⁰⁶). De Speelakker kan het element spil 'meidoorn' bevatten.¹⁰⁷ Eveneens onder Gilze komt verschillende malen het merkwaardige toponiem 'Oude' voor. Heeft dit betrekking op oude akkers? Dan moeten ze inderdaad wel zeer oud zijn, want ze worden reeds genoemd in de lijst van de voorgedijns uit 1359.¹⁰⁸ De veldnaam Hemel, o.a. te Oosterhout, wijst waarschijnlijk op een afsluiting, vgl. hemelen' omheinen, door heg of heining afsluiten'.¹⁰⁹ De Leenakker onder Alphen zal een leen zijn geweest (vgl. het ook voorkomende toponiem Cijnsakker). Bevreedend is de aanwezigheid van een Galgenakker onder Baarle. Dit dorp had geen hoge jurisdictie en kon dus ook geen doodstraffen ten uitvoer brengen. Wel is bekend dat de schout van Breda in de late middeleeuwen executies liet uitvoeren in dorpen van de Baronie. Boemet, buemit te Ginneken is mogelijk een versteende overgangsvorm tussen Banmade en beemd.¹¹⁰ Beemden waren de hooilanden in particulier bezit. Ze waren afgesloten met een sloot of staketsel. Ban kan hier betrekking hebben op het afsluiten ervan. Maden waren de hooilanden die nog lang in gemeenschappelijk gebruik bleven.

Samenvatting

De dorpsakkers in de Baronie vormen waarschijnlijk de oudste cultuurgronden van een nederzetting. Meestal liggen ze op de flank van een beek- of rivierdal. Voor een deel bestaan ze nog heden uit bij elkaar liggende percelen zonder wallen of heggen ertussen. Toch moeten ze er eeuwen geleden anders uit gezien hebben, omdat er diverse toponiemen voorkomen die wijzen op omsluiting zoals blok, bolk, tuin, hof, hemel en dergelijke. Ook lijkt een verband met de prehistorische 'Celtic Fields', althans wat betreft de oppervlaktemat, mogelijk. De in het oosten van de Baronie meest gebruikte laatmiddeleeuwse landmaat de lopenzaad heeft de grootte van zo'n raatakkertje. De dorpsakkers kunnen ontstaan zijn door het aaneengroeien van huispercelen. De wallen kunnen in de loop der tijden gesloopt zijn om meer grond te verkrijgen. Rondom de dorpsakkers lag een stevige wal met een heg. De meest

10. Een monnik hakt met een bijl de stam van een boom door, terwijl een lekebroeder deze van zijn takken ontdoet. Dijon, Bibliothèqne municipale, ms. 173.

voorkomende toponiemen in de dorpsakkers, men zou in navolging van de gidsfossielen in de archeologie, kunnen spreken van gids-topniemen zijn: strijp, kloot, blok/bolk, rot/rut, zoe en sittert. Onder de dorpsakkers bevindt zich een aanzienlijk aantal archeologisch interessante site's zoals blijkt uit de namen tommel, burg, kaster, tichelt en steen. De bodem in de dorpsakkers werd voornamelijk gebruikt als bouwland, terwijl op de braakliggende stukken het vee werd geweid (groene braak). De dorpsakkers zijn waarschijnlijk ontgonnen uit bos, gezien het veelvuldig voorkomen van rode-toponiemen.

AANTEKENINGEN

1. Mijn broer Jan Buiks was zo vriendelijk het manuscript van kritische kanttekeningen te voorzien.
2. Chr. Buiks., 'Akkernamen in de Baronie van Breda', in: *Historisch geografisch Tijdschrift* 14, nr. 2(1996)56-63. Zie ook: 'Dorpsakkers in de Baronie van Breda, een naamkundige benadering', in: *Mededelingenblad van de heemkundekring 'De Heerlijkheid Oosterhout'* 20, nr.3 (1996)2554-2566.
3. N. Roymans.en Frans Theuws (red.), *Een en al zand. Twee jaar graven naar het Brabants verleden (1993)*31.
4. Chr. Buiks.en K.A.H.W.Leenders, *Nederzettingnamen in het gebied tussen Antwerpen, Turnhout, Geertruidenberg en Willemstad. Deel I* (1993)16.
5. Zie bv. A.W.A. Steegh, *Dorpen in Brabant, Den Bosch* (1978)4 en F. Smulders, 'Dorp, parochie, gemeeynt, gericht', in: *Brabants Heem* 7 (1955)2-7.
6. Chr. Buiks, *Noordbrabantse plaatsnamen. Deel 3.Teteringen, Waalre* (1990)47.
7. Chr. Buiks, *Veldnamen in de voormalige gemeente Ginneken en Bavel. Deel 22* (1988)89.
8. F.A. Brekelmans, 'De dorpskeuren van Gilze', in: *Verslagen en Mededelingen van de Vereniging tot uitgaaf der bronnen van oud-vaderland recht. 11,2* (1956)93-102.
9. J. Helsen, 'Akker, broek, aard in de Kempische dorpskeurboeken', in: *Mededelingen van de vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam* 28(1952)130.
10. *Historische Atlas Noord-Brabant*, kaarten nr. 624,643, 644, 664 en 666.
11. Karel Leenders, 'Het landschap in de Haagse beemden Oost', in: *Hage* 5, nr. 1 (1975)72.
12. K.E. Behre, 'Beginn und Form der Plaggenwirtschaft in Nordwest Deutschland nach pollenanalytischen Untersuchung in Ostfriesland', *Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen. 10*, 197-224, geciteerd in J. Bieleman, 'Plaggenbemesting in Drenthe. Oud fenomeen in nieuw perspectief', in: *Historisch Geografisch Tijdschrift, 12-1* (1994)3.
13. W.J.H. Verwers en L.I.Kooistra, 'Native house plans from the Roman period in Boxtel and Oosterhout', in: *Berichten van de Rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek*,40, 251-280.
14. N. Roymans.en Frans Theuws (red.), *Een en al zand. Twee jaar graven naar het Brabants verleden (1993)*65, 69.
15. A.L.van der Gijn, 'De glans van het gebruik. Gebruikssporenonderzoek aan vuursteen', in: *Natuur en Techniek*, 56, nr. 9 (1988)110-121. Zie ook: N.S. Dijk, (red), *Een greep uit de grond, Oosterhout* (1999)8.
16. Willem ten Veen, "Het mest is als een tweeden God'. Mest, landschap en museum" , in: *Jaarboek Nederlands Openluchtmuseum*(1998)218.
17. Idem, noot 23, 219.
18. RANB, Archieven van het Prov. Bestuur, nr. 4170, Tabel nr.5.
19. Idem, nr. 4176.
20. Idem, nr. 4172
21. Idem, nr. 4164
22. Idem, nr. 4167
23. D.van Diepen, *De bodem van Noord-Brabant* (Wageningen, 1968)87, e.v. Zie voor de verdeling van de grondsoorten Kaart 8.
24. Chris de Bont, *Al het merkwaardige in bonte afwisseling. Een historische geografie van Midden- en Oost-Brabant* (Waalre, 1993)80.
25. J. Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek* (1932)32.
26. Jan deVries, *Nederlands etymologisch woordenboek* (Leiden,1987)11.
27. Marcellijn Dewulf, 'De archeologische verborgenheden van de Steenakkers, Steenbergen en andere steentoponiemen', in: *Annalen van de Kon. Oudh.Kring van het Land van Waas*, 78 (1975)19 e.v.
28. Zie hierover: Chr. Buiks, *Veldnamen in Gilze en Rijen* (te verschijnen).
29. Chr. Buiks, 'Oude landmaten in de Baronie van Breda', in: *Brabants Heem* 40 (1988)61-71.
30. RANB, Collectie Cuypers van Velthoven, nr. 576.
31. Zie over de gier-problematiek: Chr. Buiks, *Laatmiddeleeuws landschap en veldnamen in de Baronie van Breda* (Assen, 1997)77.
32. Joseph Samyn, *Deken De Bo's kruidwoordenboek* (Gent, 1888), herdruk Handzame(1970)146.
33. W.C.H. Staring, *De wording van kienhout* (Stadskanaal, 1983)
34. Jan de Vries, *Nederlands etymologisch woordenboek* (Leiden, 1987)317.

35. A.-M. Helsen en J. Helsen, 'Gehuchtnamen in de Antwerpse Kempen', in: *Nomina Geographica Flandrica, Studiën XIII* (Leuven, 1987)163.
36. H. Heukels, *Woordenboek der Nederlandsche volksnamen van planten* (Utrecht, 1987)195.
37. Albrecht Timm, *Die Waldnützung in Nordwestdeutschland im Spiegel der Weistümer* (Köln/Graz, 1960)53.
38. Samyn, o.c. , 45-46 en 233-235.
39. De Vries, o.c., 244.
40. H. Heukels, *Schooflora voor Nederland* (Groningen, 1914)259. Zie ook Samijn, o.c., p.146.
41. Jan de Vries, *Nederlands etymologisch woordenboek* (Leiden, 1987)244.
42. H. Knippenberg, 'De Rips', in: *Brabants Heem* 7 (1956)19.
43. M. Gysseling, 'Voornaamste bestanddelen van Zuidnederlandse plaatsnamen', in: *Naamkunde* 13 (1981)75.
44. H.J. Moerman, 'Nederlandse plaatsnamen, een overzicht', in: *Nomina Geographica Flandrica, Studiën VII* (1956)78.
45. F.F.X. Cerutti, *Middeleeuwse rechtsbronnen van stad en heerlijkheid Breda. Deel I* (Utrecht, 1956)4.
46. J.H. Hoeffft, *Proeve van Bredaasch taal-eigen* (Breda, 1836)655.
47. Vgl. Rat, Ratte, Rath en Ratten, alle familienamen in Noord-Brabant in 1947. W. Buitenhuis, *Nederlands repertorium van familienamen. Deel XI: Noord-Brabant* (Assen, 1977)472.
48. *Woordenboek der Nederlandse taal, deel XVI*, kolom 1134.
49. RA Noord-Brabant: Archieven van de rentmeesters van de Domeinen van Prins Frederik, nr.58 en 59.
50. *Woordenboek der Nederlandse Taal, XIV*, kolom 1021. Vgl. ook: E.A. Brehm, *Het leven der vogels* (z.pl., z.j.)408 en J. Ritzema-Bos, *Landbouwdierkunde Deel I* (1879)423.
51. Chr. Buiks en José Buiks-Hendrickx, *Veldnamen in Rijsbergen. Deel 2* (1986)135-137.
52. A.-M.Helsen en J. Helsen, *Gehuchtsnamen in de Antwerpse Kempen* (Leuven, 1978)54, 71, 74 en 168.
53. Henny van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land? Natuurbescherming in Nederland 1880-1990* (Amsterdam/Meppel, 1995)72.
54. A. Bach, *Deutsche Namenkunde, II-1: Die Deutsche Ortsnamen* (Heidelberg, 1953)368.
55. T.E. Marley, 'The place-name element -hurst (-horst)', *Naamkunde* 4 (1972)26.
56. J. Verdam, *Middelnederlandsch handwoordenboek* (1932)264.
57. Chr. Buiks, 'Voorden in de Baronie van Breda', in: *Brabants Heem* 41 (1989)118-122.
58. Helsen en Helsen, o.c., 71.
59. F. Smulders, 'Tilburg rond 1450', in: *Actum Tilliburgis* 5 (1974)109-110.
60. J. Berns, in: *Taal en Tongval* (1973)135.
61. C.A. Kuijsten, 'Het woord zoe in Noord-Brabant', in: *Taxandria* 43 (1936)75.
62. Raymond Peeters, 'De keuren van Turnhout, 1550', in: *Taxandria Turnhout, Nieuwe Reeks XXIX* (1957)61 e.v.
63. J.R. Verellen, 'De keuren van Herentals, 1410-1567', in: *Taxandria Turnhout XXII* (1950)20.
64. GA Gilze-Rijen, nr. 3, f31.
65. F.A. Brekelmans, 'De dorpskeuren van Gilze', in: *Verlagen en Mededelingen van de Vereniging tot uitgave der bronnen van het oud-vaderlands recht, XI* (1954-58)411.
66. Buiks (1997)138.
67. M. Gysseling, *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)* (Gent, 1960)143.
68. H.P.H. Camps, *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. Deel I* (Den Haag, 1979)630.
69. GA Princenhage 263, f143.
70. R 471, f11v.
71. Leenboek van Ypelaar, RA Noord-Brabant, aanwinst 1953, XVIII-12, 2 b.
72. Bastiaens en J.M. van Mourik, 'Bodemsporen van beddenbouw in het zuidelijk deel van het plaggen-landbouwareaal', in: *Historisch geografisch tijdschrift* 12, nr.3 (1994)89.
73. Chr. Buiks, Teteringen, Noordbrabantse plaatsnamen, deel 3 (1990)222.
74. RA Noord-Brabant, Collectie Cuypers van Velthoven 58. Zie ook: Chr. Buiks, *Veldnamen in de voormalige gemeente Ginneken en Bavel. Deel 3* (1983)122.
75. G. Schrauwen, *Beschrijving van het dorp Gilze ten nutte der inwonende jeugd bearbeid* (Den Bosch, 1828)27-28.
76. Verdam, p.522.
77. H.T. Waterbolk, 'Bouwland', in: J. Abrahamse e.a. (red.), *Het Drentse landschap* (z.pl., z.j)64.

78. Stadsarchief Den Bosch, Collectie aanwinsten, nr.7863. Zie ook RA Noord-Brabant, Collectie Cuypers van Velthoven, 513, f141.
79. W. Heesters, 'Een nederzetting uit de IJzertijd op de Everse Akkers te Sint-Oedenrode, Brabantse Oudheden', in: *Bijdragen tot de studie van het Brabantse Heem* (1977)81 e.v.
80. H.H. van Regteren Altena en F.Theuws, 'Een middeleeuwse nederzetting onder de Kerkakkers van Dommelen', in: *Brabants Heem* 33 (1981)61-77.
81. F. Theuws, 'Middeleeuwse parochiecentra in de Kempen, 1000-1350', in: *Het Kempenproject 3: De Middeleeuwen centraal* (Waalre, 1989)180-187.
82. R.van Passen, 'De landschapsgeschiedenis ten zuiden van Antwerpen in het licht van de naamkunde', in: *Naamkunde* 5 (1973)252. F. van Durme, 'Zuidnederlandse toponiemen uit de necro-sfeer', in: *Naamkunde* 18 (1986)111. W. de Baere, 'Puisten in het landschap.Grafheuvels getuigen van ons Romeins verleden', in: *Scarabee* 21 (1996) 9-12.
83. W.A. van Es, H.Sarfathy en P.J. Woltering, *Archeologie in Nederland* (z.pl., 1988)149.
84. Toch werd er in Dorestat in 695 een castrum genoemd. Zie: W.A. van Es en W.A.M.Hessing (red.), *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van nederland, van Traiectum tot Dorestat, 50 v.Chr.tot 900 na Chr.* (z.pl., z.j.)
85. Ruud Borman, *Oude beschavingen van de Lage Landen. Speurtocht naar het dagelijks leven van onze voorouders van ijstijd tot volksverhuizing* (Amsterdam/Brussel, 1980)189.
86. F.J.J. Schoorl, 'Ringwalburcht: 'ijzeren burchten 'of middeleeuwse 'landart', in: *Over hagelkruisen, banpalen en pestbosjes. Historische landschapselementen in Nederland.* (Utrecht, 1993)63-64. Raphaël Rijntjens, 'Van limes-fort naar missiepost. De romeinse castella langs de benedenloop van de Rijn vóór Willibrord', in: *Madoc* 9, nr. 3 (1995)162. J.A. Huisman, 'Namen van vroeg-middeleeuwse ringwallen', in: *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam*, 41 (1965)106. R. Borremans, 'De streek van Halle, van de voorgeschiedenis tot de vroege middeleeuwen', in: *Eigen Schoon en de Brabander* 46 (1963)247-248. Joan Hendriks, *Prisma Archeologie van de Lage Landen* (z. pl., 1994)244.
87. Verdam, o.c., 312.
88. Verdam, o.c.,529.
89. G. Beex, 'Noord-Brabant in de Romeinse tijd', in: *Brabants Heem* 4 (1952)125.
90. Zie over dit toponiem o.a. Johan van Os, 'Het toponiem 'Hostert'. Veilig nest in een barre wereld', *Tweestromenland*, 85 (1995)14-21.
91. M. Gyseling, 'Schets van de oude toponymie van Oostakker en St.Amandsberg', in: *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam*, 42 (1966)7. R. van Passen, 'De landschapsgeschiedenis ten zuiden van Antwerpen in het licht van de naamkunde', in: *Mededelingen van het instituut voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde en Nederzettingsgeschiedenis te Amsterdam*, 5 (1973)255, 256.
92. Karel Roelants, 'Sele und Heim', in: *Namenforschung, Festschrift für Adolf Bach 75e Geburtstag* (Heidelberg, 1965)273 e.v.
93. Chr. Buiks en Karel Leenders, (1993), deel 1, 31. Vgl. L.H. Maas, 'De toponymische elementen koud en warm', in: *Mededelingen van het instituut voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde en Nederzettingsgeschiedenis te Amsterdam*, 21 (1989)33.
94. Theo Holleman, 'Rituelen aan het water. Engelse Flaf Fen Project levert bijzondere prestaties', in: *Scarabee* 18 (okt.1995)40-42.
95. GA Rijsbergen, 4, onder letter W.
96. W.H.Th. Knippenberg, 'Hagelkruisen, broodbedelingen, processies', in: *Brabants Heem* 9 (1957)31-40, 50-55 en 132-140.
97. S. Barends, 'Hagelkruis: bescherming tegen natuurrampen', in : *Over hagelkruisen, banpalen en pestbosjes, Historische landschapselementen in Nederland* (Utrecht, 1993)99-101. Zie ook: G.W. van Oosterhout, 'Hagelkruisen', *Brabants Heem*, 15 (1963)88-90.
98. M. Gyseling, 'Inleiding tot de toponymie, vooral van Oost-Vlaanderen', in: *Mededelingen van het instituut voor Naamkunde-10* (1978)1.e.v.
99. Luc van Durme, 'Lat. Cultura, Fr.Couture, Nl. Kouter', in: José Cajot, 'Lingua Theodisca, Beiträgen zur Sprach- und Literaturwissenschaft Jan Goossens zum 65. Geburtstag, *Ned.Studiën, Band 16/1 en 16/2* (München, 1994)695. M. Devos, *Bouwlandtermen in de Vlaamse dialecten. Spreidings-en betekenisgeschiedenis* (Tongeren, 1991).

- ¹⁰⁰. Chr. Buiks, *Laatmiddeleeuws landschap en veldnamen in de Baronie van Breda* (Assen, 1997)108.
- ¹⁰¹. Vgl. Leberberg, Bach, II,1 (1954)258.
- ¹⁰². GA Breda, Afd. IV-1, 1645, f4.
- ¹⁰³. H.W. Stuurman, 'Oud-Saenden, een middeleeuwse vindplaats in Zaandam', *Holland, XII* (1980)102.
- ¹⁰⁴. F.A. Brekelmans, 'De kerk van Princenhage en het oude kerkhof op Steenakker', in: *Taxandria* 43 (1936)81-83.
- ¹⁰⁵. Buiks (1997)93.
- ¹⁰⁶. Buiks (1997)118.
- ¹⁰⁷. Gysseling, o.c., deel II (1960)928.
- ¹⁰⁸. J.W.A. Drossaers, Inventaris van het archief van den Nassauschen Domeinraad. Eerste deel. Het archief van den Raad- en Rekenkamer te Breda tot 1581 (Den Haag, 1948), nr. 198.
- ¹⁰⁹. Verdam, 245.
- ¹¹⁰. Chr. Buiks, *Veldnamen in de voormalige gemeente Ginneken en Bavel. Deel 4* (1983)36.